

Вирване коріння

дослідження, документи, свідчення

УДК 323.282:314.151.3-054](477)“1940/1950”(09)

В-52

Вирване коріння: дослідження, документи, свідчення / Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс, Ін-т історії України НАН України; редкол.: Л. Легасова (кер. проекту) та ін. – К., 2020. – 264 с.

ISBN 978-617-635-151-1

У виданні комплексно розкривається історія депортаційних акцій радянського тоталітарного режиму на українських теренах упродовж 1940–1950-х рр. Хід переселенських процесів, долі їхніх учасників та жертв подані крізь призму оригінальних еґо-джерел із фондів Національного музею історії України у Другій світовій війні, архівної документалістики та актуального наукового дискурсу, що віддзеркалює сучасний стан дослідження цієї теми в Україні.

Книжка призначена для науковців, дослідників, викладачів, студентів і всіх, хто цікавиться історією України періоду Другої світової війни та повоєнної доби.

Редакційна колегія

В. Смолій, І. Ковальчук, Л. Легасова (керівник проекту), О. Лисенко (науковий редактор),
І. Патриляк, В. Сімперович (відповідальний секретар), О. Бажан, А. Когут, С. Даценко

Рецензенти

Ю. Поліщук, доктор історичних наук
Т. Пшеничний, доктор історичних наук

Автори та упорядники

Л. Легасова, В. Баран, І. Васильєва, Т. Вронська, В. Горобець, С. Даценко,
Р. Кабачій, А. Когут, Г. Рафальська, Н. Смолярчук, Ю. Сорока

Редагування, коректура: Ю. Бедрик, І. Шарабанова
Науково-технічне упорядкування: С. Демченко, З. Златанов
Дизайн, верстка: В. Громов, С. Нікітіна

Затверджено до друку вченою радою Інституту історії України НАН України, протокол № 1 від 30 січня 2020 р., та вченою радою Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс, протокол № 1 від 29 січня 2020 р.

ISBN 978-617-635-151-1

© Національний музей історії України у Другій світовій війні.
Меморіальний комплекс
© Автори статей

ЗМІСТ

Вступне слово. Валерій Смолій	5
Від упорядників. Любов Легасова	6

ЧАСТИНА I

«У нас уже декілька днів підряд вивозять людей. Вивозять всіх...»

НАСИЛЬНИЦЬКІ ПЕРЕСЕЛЕННЯ ОЧИМА ВЧЕНИХ

Володимир Баран Депортації 1940–1941 рр. з Волині та Східної Галичини	10
Юрій Сорока Терор проти населення: масові депортації, виселення, заслання (1944–1950-ті рр.)	23
Роман Кабачій Оптація південних лемків із Чехословаччини на Волинь у 1947 р.: причини переселення	42
Андрій Когут Операція «Захід» у контексті радянських депортацій із Західної України. 1940–1950-ті рр.	51
Тамара Вронська «Contra spem spero! (Без надії сподіваюсь)»: довічне заслання в каральній практиці радянської влади на західноукраїнських землях (1950–1953 рр.)	69
Віталій Горобець Проблема адаптації українських примусових переселенців у повоєнне десятиліття	80
Ганна Рафальська Переселенсько-депортаційні акції радянської влади: джерелознавчий зріз музейної колекції	94
Світлана Даценко Сталінські депортації крізь призму усної історії. За матеріалами музейної колекції	118

ЧАСТИНА II

«У невідоме: насильницькі переселення, депортації, вигнання»

ХРОНІКА ЗЛОЧИНІВ

Виселення осадників	135
Депортація сімей репресованих	147
Виселення біженців	153
Виселення із прикордонної смуги	155
Депортація засланопоселенців	158
Депортація радянських німців	160
Депортація кримських татар, греків, вірмен, болгар та представників інших народів із Криму	162
Українсько-польський трансфер населення	165

Операція «Вісла»	167
Демаркація кордону 1948 р.	169
Акція-51	172
Депортації сімей учасників українського визвольного руху в 1944–1950-х рр.	174
Операція «Захід»	185
Операція «Трійка»	188
Внутрішні (сільськогосподарські) переселення	191

ЧАСТИНА III

«Юж ми так не буде, як ми било перше...» **ДЕПОРТАЦІЇ: ПАМ'ЯТЬ І ПОСТПАМ'ЯТЬ**

Спогади Тадеуша Новіка	197
Інтерв'ю з Петром Русиняком	198
Інтерв'ю з Марією Калакукою (Василечко)	199
Інтерв'ю з Катериною Годжек (Свіржко)	200
Інтерв'ю з Ганною Семеняк (Кудеревко)	202
Інтерв'ю з Василем Баком	204
Інтерв'ю з Василем Синишиним	206
Інтерв'ю з Юлією Білоус (Пласконь)	207
Інтерв'ю з Пилипом Скороходом (фрагмент)	208
Інтерв'ю з Розалією Бойко (Тимчак)	209
Інтерв'ю з Яною Гусяк (Тимчак)	211
Інтерв'ю з Володимиром Дідиком (фрагмент)	212
Спогади Ніяр Халілової (Муждабаєвої), записані онуком Алімом Алієвим	213
Марія Рипан-Василькевич. Вимушена мандрівка родини Блаженнішого Любомира Гузара	214
Іван Патриляк. «Бесідуйте межи со́бом по-польську, а́би вас на улиці не позабива́ли...»: родинна постпам'ять про вигнання	217
Олекса Петрів. Історія однієї родини	221

Частина IV

«Нас вирвали з корінням...» **ПРИМУСОВІ ПЕРЕСЕЛЕННЯ**

Мовою музейних джерел	225
-----------------------------	-----

НАУКОВО-ДОВІДКОВИЙ АПАРАТ

Короткі біограми	252
Іменний покажчик	256
Географічний покажчик	258
Перелік умовних скорочень	263

ВСТУПНЕ СЛОВО

Буремне ХХ ст. стало періодом, хронотип якого виривався з лінійного контексту цивілізаційного потоку багатьох тисячоліть.

Технологічний прорив зробив можливою акумуляцію таких видів озброєння й матеріальних сил у такій кількості, що це створювало ілюзію стосовно здатності за їх допомогою досягти будь-яких цілей. Міжнародні відносини перетворилися на зону, в якій традиційні дипломатичні інструменти дедалі більше поступалися шантажу силою чи приведенню в дію велетенських мілітарних потуг. Війни та революції сплелися у тугий клубок суперечностей і проблем, що перетікали з одного періоду в інший, але так і залишалися невирішеними. Переможці з часом почувалися гірше, ніж переможені, – докорінним чином змінилося саме уявлення про ці поняття.

Пройнята мілітаристським духом епоха трансформувала сенси суспільного буття, сприйнявши крайні вияви правового нігілізму, девіації, зневаги до всіх природних прав людини й цілковите знецінення життя індивіда. Бруталізація насильства як універсального засобу соціальної інженерії та врегулювання економічних і політичних проблем підвела до прірви між існуванням і смертю цілі народи.

Вироблені нормативно-правові підходи до регулювання міжнародних відносин і забезпечення прав особи, зафіксовані в міждержавних угодах, виявилися неефективними, їх порушували всі учасники війн, збройних конфліктів та революцій.

На ХХ ст. припадають поява й утвердження право- та ліворадикальних ідеологій і рухів, позначених екстремізмом, соціальною, етноконфесійною, політичною нетерпимістю. Оформившись у тоталітарні й авторитарні режими, ці програми почали втілюватися в життя з такою непоступливою послідовністю, що стали викликом для всіх. Найодіознішими серед них виявилися більшовицька й нацистська системи, ідеологічна непримиренність яких у поєднанні з геополітичними амбіціями А. Гітлера і Й. Сталіна втягнула людство у світову війну небаченого доти масштабу, як за розмахом бойових дій, трагедійним гуманітарним регістром, так і за наслідками, на десятиліття пролонгованими в часі. Сталося те, що в тогочасних усталених категоріях неможливо було пояснити. Осягнення феноменології того, що, зрештою, окреслено дефініцією «геноцид», іще далеке від завершення – настільки складним і багатомірним воно є.

Від доби «Великого переселення народів» історія не знала таких масових вимушених та примусових міграцій. Мільйони біженців, примусових робітників, військовополонених, інтернованих, репатріантів, ув'язнених, депортованих та інших категорій переміщених осіб кардинально змінювали соціальний ландшафт і демографічну картину в багатьох країнах світу. Перекроюючи кордони, держави-переможці вдавалися до гігантських і менш численних трансферів населення, оптацій та примусового переміщення цілих етнічних груп, що також помітно впливало на соціальний та національний склад населення.

Україна стала однією з найактивніших зон у цих процесах. Керуючись двома мотивами – міркуваннями щодо зміцнення західних кордонів та безпеки у прикордонних регіонах, а також необхідністю «нейтралізації» справжніх та уявних опонентів більшовицької системи, – радянське керівництво вдалося до обміну населенням між Польщею та УРСР і депортації «анти-радянських елементів» і цілих народів (як-от кримські татари). Виразна репресивна складова примусових міграцій мала на меті формування уніфікованого, всуціль лояльного до сталінського режиму суспільства, позбавленого будь-яких елементів громадянської автономії та волевиявлення.

Гірка, а нерідко й трагічна доля вигнанців, у яких, по суті, відібрали батьківщину, не залишає байдужими наших сучасників. Це мовчазне поле невтамованого болю лише останнім часом проростає «голосами з минулого», стукаючи в серця нинішніх поколінь. Завдяки науковцям світ може почути й зрозуміти все, аби цього більше ніколи не сталося.

ВАЛЕРІЙ СМОЛІЙ,
директор Інституту історії України НАН України,
академік НАН України

ВІД УПОРЯДНИКІВ

В історії людства масові виселення етносів і народів або їхніх політичних чи культурних еліт практикувалися доволі часто. Однак у XX ст. депортаційні акції як політичний інструмент суттєво еволюціонували концептуально, кількісно та «якісно». По-перше, вони набули гігантських масштабів. По-друге, в юридичному полі та інтелектуальному середовищі модерної Європи, що постала на уламках мультіетнічних імперій XIX ст., була вироблена ідеологічна база для обґрунтування та легітимізації примусового переміщення населення. Ідея про те, що заради політичної стабільності припустимим є формування моноетнічних спільнот способом переміщення «незручних», «зайвих» громадян, лягла на живлющий ґрунт після Першої світової війни. По-третє, обмін населенням як юридичну норму вперше було зафіксовано в міжнародних правових актах, що передбачали перетворення державного кордону на етнічний.

На українських теренах особливих масштабів депортації набули в роки становлення та функціонування комуністичного тоталітарного режиму. Майже відразу після утвердження радянської влади за її рішенням виселенню підлягали представники урядів Української Народної Республіки, Української Держави, члени різних політичних партій. Під час колективізації сільського господарства депортація стала одним із видів покарання заможних українських селян. До початку Голодомору 1932–1933 рр. на заслання до Уралу, Східного й Західного Сибіру, Далекого Сходу, Якутії було примусово відправлено майже 64 тис. сімей так званих куркулів.

Сталінська влада розглядала трансфери та депортації як засіб соціальної інженерії. Упродовж 1940–1950-х рр. в УСРР–УРСР набула поширення практика виселення значних мас людей і навіть цілих народів. Відтак репресивні заходи підкріплювалися відповідними законодавчими актами, наказами, на основі яких силові структури перемістили всередині республіки та депортували за її межі сотні тисяч громадян.

Упорядники видання ставили собі за мету відобразити системність примусових виселень на землях України під час Другої світової війни та в повоєнний період, що відбувалися хвилеподібно й часто в жорсткий спосіб, наголосити, що депортації мали як репресивно-каральний, так і «превентивний» характер. Вони торкнулися не лише етнічних українців, а й інших народів. Так, депортації зазнало польське населення Західної України. Об'єктом «превентивного» виселення, пов'язаного з обставинами надзвичайного стану під час війни, стали представники народів, які Кремль визнав «нелояльними»: німці, італійці, турки. У 1944 р. з Криму повністю було депортовано кримськотатарський народ, а також місцевих греків, болгар, вірмен та представників інших етнічних груп півострова. Трагедії кримських татар присвячене окреме музейне видання «Полиновий травень 44-го: дослідження, документи, свідчення» (2017), акцентним стрижнем якого став щоденник Рамазана Ісмаїлова. А матеріали про депортації українців, левову частку яких зібрано за останні п'ять років, атрибутовалися, вивчалися, досліджувалися. Усі ці надходження було експоновано в кількох тематично-апробаційних проектах Музею.

Презентована книжка фактично вперше в українській історіографічній традиції синтезує науковий, особистісно-рефлексивний та джерельно-музейний складники травматичної історії депортаційних акцій радянського режиму. Водночас це результат комплексного міжінституційного підходу в осмисленні проблеми і спроба з'єднати логічним ланцюгом її вузькі тематичні лакуни та «зміксувати» кращі зразки експозитарного показу, науково-пошукових вислідів та усної історичних напрацювань.

У назві видання використано метафоричну конструкцію «вирване коріння». Річ не лише в прозорому натяку на те, що сталінський та прокомуністичний польський режими цинічно розглядали своїх громадян тільки як ресурс для реалізації політичних, військових та економічних програм, а й у тому, що самі депортовані через десятиліття рефлексували над своїм травматичним досвідом, кажучи: «Нас вирвали з корінням». Оригінальні цитати з листів примусових переселенців використано в назвах окремих частин пропонованого видання.

У першій його частині «Насильницькі переселення очима вчених» уміщено дослідницько-аналітичні напрацювання провідних істориків, архівістів та музейників, що розкривають основні напрями проблематики переселенсько-депортаційних

акцій під час Другої світової війни та в повоєнне десятиліття, дають уявлення про джерельне наповнення фондової колекції Меморіалу, торкаються питань адаптації та пам'яті жертв примусових переселень.

Читач має змогу ознайомитися з різними підходами до інтерпретації депортаційної політики та явищ, які її супроводжували, а також із оцінками кількісних параметрів примусових переміщень великих людських контингентів. Можливі тематичні накладання виправдані відмінностями візії авторів та специфічним дослідницьким інструментарієм, яким послуговувався кожен із них.

Емпіричним ядром книжки є друга частина «Хроніка злочинів» – своєрідна «доказова база», що продовжує концептуальний стрижень видань «Дослідження, документи, свідчення». Цей видавничий серіал, ініційований Музеєм, комплексно віддзеркалює складні теми історії України в Другій світовій війні.

Оскільки будь-який людський трансфер має географічний та статистичний виміри, в цьому блоці, спираючись на спеціальні дослідження, актуалізовану джерельну базу, упорядники здійснили спробу коротко анувати суть певної депортаційної хвилі й подали конкретні та зведені дані щодо примусових виселень за принципом «звідки», «куди» і «скільки». Вузлові тематичні блоки проілюстровано джерелами із зібрань Центрального державного архіву громадських об'єднань України та Галузевого державного архіву Служби безпеки України, відтвореними факсиміле цілком або частково.

У третій частині «Депортації: пам'ять і постпам'ять» надано слово реальним людям – очевидцям та жертвам переселенсько-депортаційних акцій 1930–1950-х рр. Пряма мова від першої особи зі збереженням індивідуальних особливостей про власний травматичний досвід дає змогу подолати той бар'єр умовності, що існує між текстом і читачем. У транскрибованих усних свідченнях депортованих, зібраних під час науково-пошукових експедицій, збережено спосіб та манеру розмови, елементи діалектів та місцевих говірок, відтворено внутрішні діалоги іншими мовами (німецькою, польською, російською), зафіксовано емоції (сміх, плач). Частина спогадів-роздумів належать представникам другого і третього покоління виселених, які також глибоко відрефлексували родинну драму переселення.

У заключному розділі видання мовою оригінальних музейних джерел із персональних комплексів розкрито складну, суперечливу, неоднозначну історію депортованих. Побутові речі, фотографії, родинні реліквії, документи із сімейних архівів допоможуть читачеві осягнути внутрішній світ переміщених осіб, уявити й навіть частково пережити драматичні моменти втрати власної домівки, набуття нової батьківщини, життя на чужині, болісних пошуків своєї ідентичності. Невипадково ті, хто став об'єктом вигнання, десятиліттями зберігають поживтілі світлини, переселенські документи, старі батьківські знаряддя праці, посуд, одяг, якими давно ніхто не користується. Оприлюднення цих матеріалів надає стереоскопічності погляду на депортаційні заходи, виходячи з індивідуального та родинного досвіду й навіть пам'яті локальної громади.

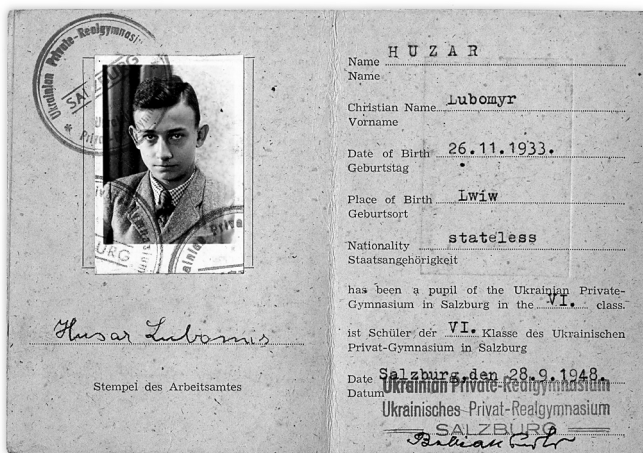
Науково-довідковий апарат становлять короткі біограми персоналій, іменний та географічний покажчики, а також перелік умовних скорочень.

Видання присвячено всім, хто пережив трагедію примусового переселення зі своєї землі, поневіряння на чужині, укорінення на новому місці. Усім – згаданим і не згаданим на цих сторінках, тим, хто повернувся і хто втратив надію на повернення. Подолати приголомшливе відчуття горя й невизначеності, віднайти внутрішню волю до життя в нещасливих умовах – це справді гідне поваги й пам'яті. Шкода, що історія нас не навчила, не застергла. А чи не повторюється вона сьогодні?!

ЛЮБОВ ЛЕГАСОВА,
заступник генерального директора з наукової роботи
Національного музею історії України у Другій світовій війні,
заслужений працівник культури України

**Посвідчення Любомира Гузара, учня шостого класу приватної української гімназії.
м. Зальцбург, Австрія.
28.09.1948 р.**

У графі про громадянство зазначено – «без держави».

Фонди НМІУДСВ. – КН-275507. – Д-70771.

**Валіза родини Гузарів.
1940-ві рр.**

Фонди НМІУДСВ. – КН-276941. – РР-3075.

**Родина Гузарів.
м. Зальцбург, Австрія.
1949 р.**

З огляду на релігійні та політичні переслідування радянської влади у 1944 р. родина вимушено покинула Україну.

Фонди НМІУДСВ. – КН-276943. – Ф-35544.

Примусові переселення мовою музейних джерел

**Жилетка (горсет) Дарії Фуджак – доньки Андрія і Анни Фуджаків.
1940-ві рр.**

Фонди НМІУДСВ. – КН-275914. – Д-70952.

**Андрій Фуджак із дружиною Анною на пасіці.
с. Мисцова Кросненського повіту Львівського воєводства
(нині – Ясельського повіту, Підкарпатське воєводство), Польща.
1939 р.**

У 1945 р. разом із тримісячною донькою
були депортовані на Донбас.

Фонди НМІУДСВ. – КН-272916. – Ф-34759.

**Колотівки та підсвічник родини Кудеревків.
с. Маковисько Ярославського повіту Ряшівського воєводства
(нині – Підкарпатське воєводство), Польща.
1940-ві рр.**

У 1946 р. були депортовані на Тернопільщину.
Привезений із собою інвентар та речі використовували в побуті.
За допомогою колотівок збивали яєчні білки,
вершки, розтирали картоплю або горох.

Фонди НМІУДСВ. – КН-268305. – РД-27;
КН-268306. – РД-278; КН-268308. – РД-280.

Примусові переселення мовою музейних джерел

Коран.
XVIII ст.

Належав кримським татарам, депортованим у травні 1944 р. з Криму до Середньої Азії.

Із колекції Рустема Скибіна.

Кисет і наруавник Зоріє Меджитової, депортованої у травні 1944 р. з Криму до Узбекистану.
XIX ст.

Із колекції Рустема Скибіна.

Ніяр Халілова (у першому ряду ліворуч) у колі родини.
м. Чирчик, Ташкентська область, Узбекистан.
1950-ті рр.

18 травня 1944 р. родина депортована до Узбекистану.
До Криму повернулись у 1989 р.

Фонди НМІУДСВ. — Акт № 78 від 04.02.2020 р.

Примусові переселення мовою музейних джерел

Карта проведення операції «Захід». СРСР. 1947 р.

ГДА СБУ. – Ф. 2 (Р). – Оп. 1. – Спр. 678.

Свідчення про смерть трьох малолітніх дітей Йосифа і Меланії Соснюків, які померли від захворювань на спецпоселенні. с. Васісс, Омська область, Російська Федерація. 1950-ті рр.

Родина Соснюків депортована 21 жовтня 1947 р. під час проведення операції «Захід».

Фонди НМІУДСВ. – КН-268965–268967. – Д-68402–68404.